

Dini Diplomasi ve Şiileştirme Bağlamında İran'ın Afrika'daki Faaliyetleri: Fas, Tunus, Cezayir Örneği

Orhan Karaoğlu*

Öz

İçinde bulunduğumuz 21. yüzyıl 2000'li yılların başında dönemin Güney Afrika Devlet Başkanı Thabo Mbeki tarafından "Afrika Yüzyılı" olarak tanımlanmıştır. Afrika'nın 21. yüzyılın ikinci yarısından itibaren uluslararası sistem içerisinde daha etkin rol oynaması ve küresel sahnede ağırlığı giderek artan bir aktör olması beklenmektedir. Küresel aktörlerin Afrika'da yer alması, bölgesel güçlerinde Afrika üzerinde siyaset geliştirmelerine zemin hazırlamıştır. Bu bağlamda bölgesel bir güç olan İran'ın Afrika özelinde Kuzey Afrika'daki faaliyetleri özellikle de Şiileştirme siyaseti diğer rakiplerine göre daha dikkat çekici bir şekilde ilerlemektedir. Pers İmparatorluğu'ndan miras alınan Farisi bakış açısının yanı sıra Şiilik günümüz İran'ının jeopolitik ve jeokültürel eğilimlerini önemli derecede etkilemiş ve etkilemeye devam etmektedir. Şiilik siyasallaşmasıyla birlikte İran'ın milli kimliğinin oluşturulmasında ve korunmasında önemli rol oynayan faktörlerden biri belki de en önemlisi haline gelmiştir. Bu bağlamda etrafındaki diğer medeniyetlerden farklı sosyokültürel bir sistem oluşturan İran Şiiliği, Şah İsmail döneminden itibaren Fars milliyetçiliği ile iç içe geçmiş ve günümüzde de güvenlik ve dış politika üzerinde temel belirleyici haline gelmiştir. Bu bağlamda bu makalede

* Dr., Uluslararası İlişkiler Uzmanı, orcid.org/0000-0003-1389-5512, orhankaraoğlu@gmail.com.

İran'ın Kuzey Afrika'da Fas, Tunus ve Cezayir'deki dini diplomasi ve Şiileştirme faaliyetleri ele alınacaktır. İran'ı ve özelinde İran dış politikasını doğru anlamak tek başına uluslararası ilişkiler disiplini aşan bir konudur. Yani sadece uluslararası ilişkiler disiplini ve teorileriyle İran'ın toplumsal, siyasal, kültürel, ekonomik, dinsel, mezhepsel vb. yapılarını tam analiz etmemiz mümkün değildir. Bu noktada makalemizde disiplinler arası bir çalışmayla *İslam Mezhepleri Tarihi* ile *Uluslararası İlişkiler* disiplini bir araya getirilerek Şiiliğin İran dış politikasına olan etkileri *Dini Diplomasi* bağlamında değerlendirilecek ve bölgedeki gelişmeler Afrika'daki yansımaları özelinde de Fas-Tunus-Cezayir'deki yansımaları açık kaynak veri metodundan yararlanılarak vaka analizi yöntemiyle incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: İran, Afrika, Şiilik, Velayat-i Fakih, Dış Politika

Iran's Activities in Africa in the Context of Religious Diplomacy and Shi'ization: The Case of Morocco, Tunisia, and Algeria

Orhan Karaoğlu*

Abstract

In the early 2000s, the 21st century, which we are living in, has been defined as the “African Century” by Thabo Mbeki, the President of South Africa. By the second half of the 21st century, Africa is expected to play a more active role in the international system and become an increasingly important actor on the global stage. The presence of global actors in Africa paved the way for regional powers to develop policies on Africa. In this context, the activities of Iran, a regional power, in Africa and foremost in North Africa particularly regarding its policy of Shi'ization, are progressing in a more assertive way than its rivals. Alongside the Persian worldview inherited from the Persian Empire, Shi'ism has significantly influenced and continues to influence the geopolitical and geo-cultural tendencies of contemporary Iran. With its politicization, Shiism has become one of the most important factors that play an important role in the creation and preservation of Iran's national identity. In this context, Iranian Shiism, which creates a different socio-cultural system vis-à-vis other

* Dr., International Relations Specialist, orcid.org/0000-0003-1389-5512, orhankaraoglu@gmail.com.

neighboring civilizations, has been intertwined with Persian nationalism since the reign of Shah Ismail. It has become the main determinant of security and foreign policy in today's Iran. In this vein, this study examines Iran's religious diplomacy and Shi'ization activities in Morocco, Tunisia, and Algeria. Understanding Iran and Iranian foreign policy, is an endeavor that goes beyond the discipline of International Relations. In other words, it is not possible to fully analyze Iran's social, political, cultural, economic, religious, sectarian structures by merely relying on the discipline and theories of international relations. Therefore, this study combines the history of Islamic sects and the international relations discipline in an interdisciplinary way, and so examines the effects of Shiism on Iran's foreign policy in the context of religious diplomacy, its ramifications in Africa, especially in Morocco-Tunisia-Algeria, by using open-source data and the developments in the region as case studies.

Keywords: Iran, Africa, Shiism, Velayat-i Faqih, Foreign Policy

1. Giriş

Bu çalışmanın temel sorusu İmamiyye Şia'sının İran İslam Cumhuriyeti'nin dış politikasına “Dini Diplomasi”¹ bağlamında ne ölçüde etkili olduğudur. Bu sorunun analiz edilebilmesi için *İslam Mezhepleri Tarihi* ile *Siyaset Bilimi* ve *Uluslararası İlişkiler* alanlarının metodlarını disiplinler arası bir yaklaşımla sentezlemeye çalışacağız. Diplomasi ve dış politika söz konusu olduğunda *Siyasal Bilgiler-Siyaset Bilimi* ve *Uluslararası İlişkiler* bilim dallarının veri ve yöntemlerine başvurulacaktır. “Dini Diplomasi” kavramı söz konusu olunca da İmamiyye Şiası/Şiiliğin bilinmesi gerektiğinden *İslam Mezhepleri Tarihi* disiplininden yararlanılacaktır.

Uluslararası İlişkiler küreselleşen dünyamızda hızla gelişen *Siyaset Bilimi* alanıyla ilişkili ve sosyal bilimler içerisinde de birçok bilim dalı ile bağlantılı çalışan bir disiplindir. Bu yönüyle dinamik, dünyamızın değişimine göre içeriği sürekli genişleyen, içerdiği konular, kavramlar ve yöntemlerle disiplinler arası niteliğe sahip bir bilimsel ve akademik çalışma alanına anlam vermeye çalışır. *İslam Mezhepleri Tarihi* alanında yapılacak araştırmalarda dikkat edilmesi gereken en mühim hususların başında; kaynak kritiği, kaynaklara eleştirel yaklaşım tarzı ve birinci el kaynaklara müracaat ederek bu kaynaklardan istifade etmek gelmektedir. Özellikle fikirlerin tarihsel gelişimini ve sosyal hayat ile olan irtibatının ortaya konması açısından bunlar son derece önemlidir.² Kutlu'nun da belirttiği gibi³ *İslam Mez-*

¹ Günümüzde ülkeler kamu diplomasisi faaliyetlerini çeşitli alanlarda yürütmektedir. Bu faaliyetler genellikle kültür-sanat, spor, turizm ve eğitim gibi alanlarda yürütülmektedir. İran İslam Cumhuriyeti'nin söz konusu kamu diplomasisi faaliyetlerinden yararlanmakla birlikte bu araçlara ek olarak en sık kullandığı yöntem ise din ve mezheptir. Bu bağlamda Şiilik İran için bir “Dini Diplomasi” aracı ve referans kaynağıdır. Bundan dolayı dini diplomasi kavramı seçilmiştir.

² Ayrıntılar için bkz: Hasan Onat, “*Bilgi, Bilim ve Yöntem*” *İslam Bilimlerinde Yöntem*, ed. Halis Albayrak, (Ankara Üniversitesi Uzaktan Eğitim Yayınları, 2005).

³ Ayrıntılar için bkz: Sönmez Kutlu, “İslam Mezhepleri Tarihinde Usul Problemi,” *İslami Bilimlerde*

hepler Tarihi'nin sosyal bilimler içerisinde yer alan bir bilim dalı olması ve tarih, sosyoloji gibi diğer bilim dallarından yararlanması ayrıca sosyal bilimler içerisinde yer alan siyaset bilimi ve uluslararası ilişkiler bilim dallarından da istifade etmesi disiplinler arası bir yöntemle makalenin oluşturulmasının önünü açmaktadır.

Ortadoğu ve İran'ı anlamak ve anlamlandırmak söz konusu olduğunda, dış politika analizlerinde ve uluslararası ilişkiler alanında özellikle Batı-merkezli bir okuma yetersiz kalmaktadır. Uluslararası ilişkiler tarihine baktığımızda hem akademik dünyada hem de dış siyaset yapımı ve analizinde kullanılan kavram ve kuramların temelleri 350 yıl önce atılmış olan Avrupa-merkezli seküler bir anlayışın üzerine kurulduğunu görmekteyiz. Bu anlayışa göre din siyasette özellikle uluslararası siyasette önemli bir yere sahip değildir; en azından önemli bir yere sahip olmamalıdır. Söz konusu yaklaşım biçiminin artık geçerli olmadığı fikri ise hem akademisyenler hem de siyasi analizciler tarafından ancak 11 Eylül saldırılarının sonrasında kabul edilir olmuştur. Başka bir deyişle, uluslararası ilişkiler uzmanları, dini 2001 yılında yeniden keşfetmişlerdir. Bu açıdan salt klasik uluslararası ilişkiler ya da ilahiyat yöntemi İran ve Ortadoğu alanında akademik bir çalışma yapılırken tam anlamıyla bilimsel bir analiz imkânı sunamamaktadır. Bu sebeple bu çalışmada disiplinler arası bir yöntem izlenmeye çalışılmıştır. Bununla birlikte makalenin konusunun güncel konuları kapsamaması ve sahadaki yansımaları da incelemesi nedeniyle Vaka Analizi metodu uygulanmasının uygun olacağı düşünülmüştür. Çünkü *Uluslararası İlişkiler ve İslam Mezhepleri Tarihi* alanları iki farklı disiplin olmakla beraber bu bölümlerin sosyal bilimler çatısı altında yer alması nedeniyle ortak yönlere sahiptirler.

Dünya yeni bir jeopolitik döneme girerken Afrika bir ticaret ortağı ve yatırım hedefi olarak küresel zorlukların üstesinden gelmek için mücadele eden bir yer olarak aynı zamanda dış aktörlerin askeri ve stratejik güçlerini gösterecekleri bir arena olarak önem kazanmaktadır. Uluslararası sistemde giderek karmaşık bir olguya evirilen dış politika tanımlaması temelde ulusal gücün artırılması ve milli çıkarların maksimizasyonu üzerine inşa edilmektedir. Gerek küresel sistem içerisinde gerekse de bölgesel sistem içerisinde ülkeler dış politika ilkelere tanzim ederken bölgesel ve küresel değişkenler çerçevesinde ulusal çıkarları için fırsatlar ve tehditler tanımlaması yapmaktadırlar. Bu bağlamda İran'ın Afrika siyaseti (özellikle 1979 İslam Devrimi'nden sonra) incelendiğinde sistematik bir şekilde fırsatlar ve tehditler parametrelerinin belirlendiği görülmektedir. Soğuk Savaş döneminden sonra bölgeselleşmenin daha belirgin olduğu uluslararası sistem içerisinde Afrika kıtası coğrafi, ekonomik, kültürel ve politik özellikleriyle en etkili bölgelerinden biri haline gelmiştir.⁴ Bu anlamda Afrika kıtası 30 milyon 328 bin kilometrekarelik alanıyla dünyanın en büyük ikinci kıtası olmasının yanı sıra zengin yeraltı kaynakları ve iş gücü kapasitesi⁵ ile uluslararası sistem içerisinde dikkatleri üzerine çekmektedir. Küresel ölçekte yaşanan olumsuzluklara rağmen son on yıl içerisinde ekonomik büyümesini tedricen devam ettiren Afrika kıtası ülkelerinin (özellikle Kuzey Afrika ülkeleri) önümüzdeki üç yılda ortalama %5,2 büyümesi beklenmektedir.⁶

2000'li yılların başında, dönemin Güney Afrika Devlet Başkanı Thabo Mbeki tarafından "Afrika Yüzyılı" ilan edildi. Kıta halklarının sömürgeci kurtulup, devlet inşa sürecinde baş başa bırakıldığı yoksulluk, savaş, iç çatışma, siyasi istikrarsızlık, darbeler, göç ve terör

⁴ Ahmed Bahşi, "İran ve Afriga-ye Cunubi: Seyr-i Tehavvul-e Revabet-i du Canebe ve Zerfiyet Senci-yi Ayende," *Mecelle-i Revabet-i Harici* 22, (1393): 181-213.

⁵ Cevat Rüştü Gürsoy, "Afrika; Yeryüzünün Asya'dan Sonra İkinci Büyük Kıtası," *TDV İslam Ansiklopedisi*, cilt.1, (1988). <https://islamansiklopedisi.org.tr/afrika>.

⁶ DEİK, "Afrika Bilgi Notu", *Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, (Ekim 2021): 4.

gibi sorunların bu yüzyılda da çeşitli şekillerde sürdüğü görülmektedir. Bunun yanında Afrika kıtası iklim krizinin etkisini en ağır hissedecek bölge olup, bir milyardan fazla insan su baskınları, bulaşıcı hastalıklar ve açlık tehlikesiyle karşı karşıyadır. 2020 yılı verilerine göre dünyada en hızlı büyüme kaydeden 10 ülkeden 7'sinin Afrika'da bulunması yeraltı zenginlikleri, pazar fırsatları, genç nüfusu gibi kıtanın ekonomik potansiyelleri göz önünde bulundurulduğunda küresel güçlerin Afrika'da etkin varoluş mücadelesinin artarak devam etmesi beklenmektedir.

Afrika ülkelerinin sahip olduğu demografik yapının bir sonucu olan potansiyel insan gücü, mevcut yer altı kaynakları ve kıtanın stratejik konumu incelendiğinde Afrika kıtasının uluslararası sistemde ne kadar önemli olduğu daha net anlaşılmaktadır. Bu sebeple Afrika kıtası teknolojik gelişmelerini tamamlayan sermaye sahibi ülkeler için “potansiyel pazar” olarak görülmektedir. Bu çerçevede, Fransa başta olmak üzere ABD, Çin ve Rusya gibi ülkelerin rekabet alanına dönüşen kıta, bir taraftan bağımsız politikalar üretmeye çalışırken, diğer taraftan yeni sömürgecilik yaklaşımlarıyla mücadele etmektedir. Küresel aktörlerin Afrika'da yer alması bölgesel güçlerin de Afrika üzerinde siyaset geliştirmesine zemin hazırlamıştır. Bu bağlamda bölgesel bir güç olan İran'ın Afrika'daki faaliyetleri özellikle de Şiileştirme siyaseti bu makalede ele alınacaktır.

Tarihin hemen her döneminde İran coğrafyası, gerek tarih ve edebiyat gerek kültür ve sanat gerekse de toplum ve siyaset açısından insanlık tarihini etkileyen önemli gelişmelere ev sahipliği yapmıştır. Sürekli savaşların yaşandığı İran coğrafyasında tarih boyunca birçok kez güç mücadeleleri yaşanmış ve bu sebeple iktidar değişiklikleri olmuştur. Bu bağlamda İranlılar gerek fetheden konumundayken gerekse de fethedilen konumundayken sürekli farklı kültürlerin etkisinde kalmış ve bunun sonucunda bugüne kadar süregelen köklü bir gelenek oluşmuştur. Bu köklü gelenek uzun yıllar İran dış politikasında, “Fars” üst kimliği çerçevesinde vücut bulmuş ve Pehlevi Hanedanı'nın hüküm sürdüğü 20. yüzyıla kadar siyaseten söylem olarak

devam etmiştir. Ancak İran'da 1979 yılında gerçekleşen İslam Devrimi'nden sonra hem bölgesel dış politika konularında hem de küresel ölçekteki dış politikalarında söylem olarak "Fars" üst kimliğinin yanı sıra "Siyasi Şiilik"⁷ olgusu da belirleyici faktör olmaya başlamıştır.⁸

Pers İmparatorluğu döneminden kalan Fars üst kimliği ile Şah İsmail döneminden kalan Şiilik üst hüviyeti oluşturma çabaları 1979 İslam Devrimi ile birlikte sistematik bir şekilde İran dış politikasında belirgin bir ilkeye evrilmiştir. Bu anlamda Ayetullah Humeyni'nin geliştirdiği Velayet-i Fakih teorisi ile devlet idaresini İslam'dan (dinden) ayrı görmeyen anlayış⁹ İran'ın güvenlik ve dış politikası üzerinde temel paradigma olmuştur. Velayet-i Fakih anlayışı ile şekillenen İran Devrim ideolojisi, bölgede kendine özgü bir yönetim anlayışının doğmasına sebep olmuş ve Şia Mezhebi de bu yeni yönetim anlayışının temel yapı taşı görevini üstlenmiştir.

İran'da her ne kadar Safevi Hanedanı'nın iktidara gelmesiyle birlikte Şia mezhebi resmiyet kazanmış olsa da¹⁰, ulemanın başat rolü üstlendiği 1979 İslam Devrimi'nden sonra Şia mezhebi¹¹ İran'ın bölgesel

⁷ İran'da Siyasal Şiilik kavramı ilk kez MS 1501 yılında Şah İsmail Safevi tarafından kullanılmıştır. O dönemde Şah İsmail, kendisine tehdit olarak gördüğü Osmanlı İmparatorluğu'na karşı böylesi bir söyleme başvurarak Osmanlı'ya karşı ideolojik ve dini bir cephe oluşturma arzusu taşıyordu.

⁸ Kazım Vali, "Teşeyyü-i Siyasi Çi est ve İran çe Gune Beraye an Telaş mi Koned?," *Iran Wire*, 23 Ferverdin 1401, <https://124.im/IBIXV>.

⁹ Abdul Vahap Ferati, "Mefhum-e Hukümet-e İslami ve Cumhuri-yi İslami ez Didgah-e İmam Humeyni," *Mecelle-i Ulum-e Siyasi*, Şomare, 5 (Tabestan 1378): 221-243.

¹⁰ Seyid Cevad Verei, "Resmiyyet-i Mezheb-e Şia der Kanun-e Esasi-yi Cumhuri-yi İslami-yi İran," *Feslname-i İlmî Pejuheş-i Şia Şinasi*, Şomare, 48 (Zemestan 1393): 37-74.

¹¹ Şiilik asıl itibariyle şemsiye bir kavram olup tarihsel ve bir doktrin olarak farklılıklar arz eden birtakım alt grupları kapsar. Bunlar Zeydiyye, İsmailiyye ve İmamiyye'dir. Bununla birlikte tarihsel süreçte ve bilhassa günümüzde Şiilik dendiğinde asıl itibariyle İmamiyye, bir diğer ifadeyle On İki İmamcı/İsnaaşeriyye Şi-

ve küresel politikalarında teokratik bir anlayışın doğmasına zemin hazırlamıştır. Söz konusu yeni teokratik yönetim anlayışı Velayet-i Fakih teorisi ile birlikte iyice pekişmiş ve İran dış politikasında “devrimin ihracı” siyasetiyle başka bir boyut kazanmıştır. Bazen Şii Hilali olarak adlandırılan bazen Şii nüfuz kuşağı siyaseti olarak karşımıza çıkan devrimin ihracı politikası İran dış politikasındaki ulusal çıkar tanımlamasının temel argümanı olmuştur.

1979 yılında yıkılan şahlık rejiminin yerine kurulan İran İslam Cumhuriyeti’nin meşruiyeti Ayetullah Humeyni tarafından geliştirilen Velayat-i Fakih¹² kavramına dayandırılmıştır.¹³ Humeyni’nin geliştirmiş olduğu Velayet-i Fakih düşüncesi genel anlamıyla Şiilik inancında On İkinci İmam olan Mehdi’nin yokluğunda vekâleten dini ve siyasi yönetimi idare etmesi görevidir.¹⁴ Dini olarak da yöneticiye itaat anlamına gelen Nisa Suresi 59. Ayette “*sizden olan emir sahiplerine itaat edin*” ayetini “imamlara vekalet eden ulema” olduğu şeklinde yorumlamıştır.

Velayet-i Fakih, Gaip İmam’a vekalet eden ulemanın vekaletinin dini konuların yanı sıra devlet yönetiminde de geçerli olduğu görüşünü içermektedir. Humeyni’nin Velayet-i Fakih düşüncesine göre devletin lideri aynı zamanda Gaib İmam’ın baş temsilcisi olan “rehberdir”. Bu yetki kendilerine ilahi bir yolla tevdi edilmiş olup, ilahi yolla tevdi

iliği kastedilir. Bu açıdan makalede Şiilik ifadesiyle İmamiyye Şiası’nın kastedildiğini ve Şiilik ifadesinin bu özel anlamıyla anlaşılması gerektiğini belirtmek gerekir.

¹² Ayrıntılar için bkz: Ruhullah Humeyni, *Velayet-i Fakih*, Hukümet-i İslami, (Tahran: Tenzim ve Neşr-i Asar-i İmam Humeyni, 1356).

¹³ Peter Seeberg, “İran Devrimi, 1977-1979: Etkileşim ve Dönüşüm,” *Doğu Batı Dergisi* 20, 79 (2016): 183-201.

¹⁴ Mustafa Nasihi, “Velayet-i Fakih der Kanun-e Esasi,” *Hukümet-i İslami*, 109. <https://124.im/Rc6P>.

edilmeyen yetki ise “Tağut” olarak nitelendirilmiştir.¹⁵ Şimdiki rehber Ali Hamaney'in ifadesiyle; “Velayet-i Fakih meselesi, seçkin ve uzman ulema meclisi (Hubregan) tarafından icat edilmiş bir şey değildir. Velayet-i Fakih, vekalet edenin veya hükmedenin meşruiyet kaynağının Allah'tan geldiğini vurgulayarak”¹⁶ bu düşüncüyü dini olarak da meşrulaştırmıştır.

Velayet-i Fakih teorisinin pratikte vücut bulmuş hali olan rehberlik makamının İran'da mezkûr dış politika ilkelerini en üst seviyeden belirleyen organ olduğunu söylemek mümkündür. Uzmanlar meclisi tarafından seçimle belirlenen rehberlik makamı, ülke içerisinde sahip olduğu yetkiler bakımından uluslararası sistem içerisinde eşine az rastlanan bir yönetim anlayışını meydana getirmektedir. İran'da rehber bir yandan ümmetin velayeti ve imameti rolünü üstlenirken diğer taraftan İran anayasasına göre ülkedeki en yüksek yetkili makamda olması itibariyle¹⁷ ülkenin dış politikasına doğrudan etki edebilmektedir.

“İran İslam Devrimi” ile başlarda mezhepsel vurgudan ziyade daha genel olan “İslam Birliği”, “Kudüs” konusu gibi kavramlar daha sık kullanılarak bütün İslam dünyasını etkilemeye yoluna gidilse de devrimin Şiiler üzerindeki etkisi daha yaygın olmuştur.¹⁸ Bu sayede Ortadoğu'da İran dışındaki topraklarda özellikle Lübnan ve Irak'taki

¹⁵ Muhammed Mehdi Reşadeti, “Hukümet Mübteni Ber Nezeriye Velayet-i Fakih ez Menzer-i İmam Humeyni,” *Fesname-i Din ve Siyaset*, Şomare, 13-14 (Payız 1386): 3-19.

¹⁶ Ekber Eşrefi ve Kuddusi Alizade Silab, “Velayet-i Mutleqe’i Fakih der Endişeyi Siyasi-yi Ayetullah Hamaney,” *Pejuheşname-i İnkılab-e İslami*, Şomare, 21 (Zemestan 1395): 33.

¹⁷ Ali Rıza Sayebani, Eminullah Salari, “Berresi-ye Cayegah-e Rehberi ez Menzer Hukümet-e İslami ve Kanun-e Esasi,” *Mahname-i Pejuheş-e Milet*, Şomare, 15 (1395): 103-115.

¹⁸ Murtaza Şirvedî vd., “Goftemanha-ye Mukavemet (Şii) ve Tasir-i an ber Nezm-i Emniyeti-yi Hegemonik-e Garb-i Asya der Muvacehe ba Goftemanha-ye Selefi ve Ehvani,” *Pejuheşname-i Siyasi-ye Cihan-e İslam* 10, Şomare, 1 (Bahar 1399): 227.

Şiilerle ilişkiler daha da geliştirilmiştir. Özellikle buralarda Velayet-i Fakih teorisinin yaygınlaştırılması hedeflenmiştir. Zamanla bu Şii dalga siyasi gelişmelerin de etkisiyle ve İran'ın eliyle Afrika kıtasında da etkili olmaya başlamıştır.

İran sık sık diplomatik, siyasi, dini-mezhebi, güvenlik, denizcilik, ticari ve kültürel alışverişler yoluyla Afrika'da parça parça nüfuz inşa etmeye çalışmaktadır. Fakat dini-mezhebi nüfuzu daha dikkat çekici ve diğerlerinden daha uzun vadeli etkileri olması açısından önemlidir.

İran'ın kıtaya yönelik politikası, tarihsel olarak çıkar ve devrimci dünya görüşünü ihraç etme dürtüleri tarafından yönlendirildi. Bununla birlikte, kıtadaki devlet, devlet altı ve devlet dışı siyasi ve dini aktörlerle ortaklıklar kurarak yaptırımlar ve tecritle mücadele ihtiyacına yanıt olarak Afrika ile ilişkilerini geliştirmek istemiştir. İran-İrak Savaşı'nın (1980-1988) patlak vermesinden sonra İran'ın Afrika'daki politikası, Suudi Arabistan ve İsrail dahil olmak üzere rakip Ortadoğu güçlerinin etkisini sınırlamaya çalıştı. On yıl içinde İran, kıta genelinde Şii İslam'a geçişleri teşvik ederek ve Afrika'nın apartheid karşıtı hareketini destekleyerek Afrika'da siyasi sermaye inşa etmişti.

İranlı yetkililer, "Dünya Batı ile sınırlı değildir" sloganını sık sık vurgulamaktadırlar. Aslında Şiilerin "egemen güçler" tarafından dayatılan baskıyı kabul etmemesi İslam Cumhuriyeti'nin ana söyleminde bir odak noktasıdır. Geleneksel olarak devrim sonrası İran, Batılı olmayan ülkelerle olan bağlarının genişlemesini Batı'nın ABD öncülüğündeki yaptırımlar veya askeri çevreleme çabaları şeklinde uyguladığı baskıları dengelemek için bir araç olarak görmüştür. Tahran'ın "Doğu'ya bakış" jeopolitik yönelimi ve Çin, Rusya ve Hindistan gibi Asyalı güçlerle bağları güçlendirme çabaları, İran liderliği tarafından bu tür baskılara karşı koymanın önemli bir yolu olarak belirlenmiştir. Bununla birlikte, dünyanın diğer bölgeleri özellikle Afrika ve Latin

Amerika'da odağını Batı'dan uzaklaştırarak ekonomik ve jeopolitik nüfuzunu artırmaya yönelik çabaları İran stratejisinin bir parçasıdır.¹⁹

Eski Cumhurbaşkanı Ahmedinejad bu stratejinin önemli bir destekçisiydi. İran yönetimi sırasında Afrika'da önemli bir angajman üstlenmişti. Bu bağlamda Ahmedinejad, “İran ve Afrika arasındaki kapsamlı ve derin işbirliği, uluslararası ilişkileri ve bölgesel dengeyi değiştirmek için uzun bir yol kat edecektir” demiştir. Afrika'daki İran büyükelçiliklerinin sayısını artırmış ve kıtaya önceki herhangi bir cumhurbaşkanından daha sık seyahat etmiştir. Bu sayede İranlı otomobil üreticileri bile ürünlerini Afrika'ya ihraç edecek bir pazar bulmuştur. O dönemde Batı, İran'a artan bir şekilde baskı uygularken Afrika Tahran'ın siyasi ve ekonomik kazanımlar elde etmesi için bir fırsat olarak görülmüştür. İran'ın kıtaya artan katılımı aynı zamanda BM Genel Kurulu, BM Güvenlik Konseyi ve Uluslararası Atom Enerjisi Ajansı'nda İran'a karşı uluslararası toplumdaki birliği baltalamayı da amaçlamaktaydı.²⁰

2012 yılında Benin başkanı ve Afrika Birliği başkanı ile yaptığı görüşmede Ayetullah Hamaney, Afrika'yı İran'ın jeopolitik yörüngesinin kilit bir yönü olarak tanımladı ve Afrika kıtasının, İran'ın dış politikasının ana çerçevesinin bir parçası olduğunu belirtti. Ancak bu durum, dış politikasında Afrika'ya çok daha az önem veren Ruhani yönetiminde değişmiştir. Hamaney'in tavsiyelerine dayanarak ABD'nin İslam Cumhuriyeti'nin amaçlarını engellemeye yönelik bir dış politika geliştirme sözü veren İbrahim Reisi'nin yönetime geçişiyle Batılı olmayan ülkelerle bilhassa da Afrika ile ilişkilerin yeniden canlanması muhtemeldir. “Dünya Batı ile sınırlı değildir” düsturu bir kez daha İran'ın dış politikasının merkezini oluşturması beklenmektedir.

¹⁹ Hamed Mousavi ve Amin Naeni, “Iran and Russia Pivot to the East: Was It U.S. Pressure?,” *Middle East Policy*, (Ekim 2019): 107-122.

²⁰ Heibach Jens, “Sub-Saharan Africa: A Theater for Middle East Power Struggles,” *Middle East Policy*, (Eylül 2020): 69-80.

İslam Cumhuriyeti'nin müesses nizamıyla yakın ilişkisi olan İbrahim Reisi'nin Haziran 2021'deki cumhurbaşkanlığı seçimlerini kazanmasıyla ülkenin dış politikasında yeni bir dönem başlamıştır. İran parlamentosunun eski bir sözcüsü olan Gholam-Ali Haddad-Adel, Başkan Reisi'nin dini liderin tavsiyesini anlayıp kabul edeceğini ve son dört cumhurbaşkanına kıyasla benzersiz olacağını söylemesi önemlidir. Görünen o ki, yeni yönetim dini liderin İslam Cumhuriyeti'ni güçlendirmek için ortaya koyduğu “direnış” yol haritasına göre adımlar atması muhtemeldir. Bu çerçeve muhtemelen Reisi yönetiminin Ahmedinejad'ın Afrika politikasını yeniden canlandıracağını İran'daki ve uluslararası çevredeki değişen koşulları yansıtacak şekilde güncelleyip güçlendirdiğini görebiliriz.

Tahran'ın Afrika'daki nüfuzunu genişletmedeki bir diğer amacı da son yıllarda kıtada aktif hale gelen İsrail, Suudi Arabistan ve Türkiye gibi bölgesel rakipleri ile rekabet etmek istemesidir. Bu amaçla, İslam Cumhuriyeti ideolojik potansiyelini Afrika devleti ve devlet dışı aktörler arasında kullanmaya çalışmaktadır. İslam'ın ve özellikle Şii dünya görüşünün kendisine kıtadaki etkisini artırma şansı vereceğini ummaktadır. Bu bağlamda İran, Reisi yönetimi altında muhtemelen sürdürülecek ve güçlendirilecek bir çaba olan Nijerya, Senegal, Fas, Tunus Cezayir ve Tanzania'ya odaklanmıştır.

Ayrıca, İran'ın jeopolitik yöneliminin ana itici güçlerinden biri, halkların veya hükümetlerin Batı ile halihazırda kültürel sömürgecilik içinde olduğu ülkeleri etkilemektir. Afrika'nın bazı bölgelerindeki sömürgecilik karşıtı duyarlılık İran'ın ve bazı Afrika ülkelerinin ortak bir perspektife ulaşmasının önünü açabilmesi ve bu da İran'ın bölgedeki rolünü genişletmesi beklenmektedir.

Reisi yönetimi İslam Cumhuriyeti'nin ABD ile kontrollü bir çatışmayı ve ekonomik istikrar adına JCPOA-KOEP'i (Kapsamlı Ortak Eylem Planı) yeniden canlandırma isteğini içeren dış politikasının temel ilkelerini değiştirmesi beklenmemektedir. Ancak İran Batılı olmayan ülkelere yönelme çabalarını yoğunlaştıracak ve Afrika da bu çabanın giderek daha önemli bir parçası olacak gibi görünmektedir.

Tahran'daki yetkililerin kafasında Afrika ülkeleriyle bağların genişletilmesi gerçekçi bir dünya görüşüne dayanmakta ve İslam Cumhuriyeti'nin bölgesel ve küresel düşmanlara karşı çıkarlarını savunmasını sağlayacağına inanılmaktadır. ABD, on yıl içinde İran'ı ekonomik olarak iki kez hedef alırken İslam Cumhuriyeti'ndeki müesses nizama bağlı olan Reisi'nin cumhurbaşkanlığı, Tahran'a dini-mezhebi, ekonomik, siyasi ve güvenlik çıkarlarını umduğu gibi sürdürme şansı verebileceği değerlendirilebilir. Bu bağlamda Afrika İran için stratejik derinliğe sahip olması muhtemeldir. Gerçekten de İranlı yetkililer, Afrika'nın Tahran için İslam Cumhuriyeti'nin kimliğine ve söylemine bir tehdit olarak kabul ettiği egemen dünya düzenini reddetmesi için bir fırsat olduğuna inanmaktadırlar. Bu bağlamda Şiilik de İran için önemli bir referans kaynağıdır.

2. İran'ın Afrika'da Şiilik Eksenli Faaliyetlerde Bulunduğu Ülkeler

İran kendisini dünyadaki tüm Müslümanların savunucusu gibi gördüğü için din faktörünü dış politikasının meşruiyet aracı olarak farklı bölgelerde kullanmaktadır ki bu bölgelerden biri de Afrika kıtasıdır.²¹ İran ve Afrika arasındaki ilişkiler Muhammed Rıza Pehlevi'nin (1941-1979) yönetimi altında hızlanmıştır. 1970'lerde Soğuk Savaş şiddetlenirken Batı ile müttefik olan Şah, yakın zamanda sömürgeleştirilmiş kıtada komünizmin yayılmasını engellemeyi düşünmekteydi. Pehlevi böylece İran'ın Cezayir, Mısır, Fas ve Güney Afrika da dahil olmak üzere bir dizi Afrika ülkesiyle bağlarını genişletme siyaseti izlemiştir.²² İran İslam Cumhuriyeti'nin Afrika ile ilişkileri Bağ-

²¹ Shahram Chubin, "Iran's Strategic Aims and Constraints," *Iran's Strategic Intentions and Capabilities* içinde, ed. Patrick Clawson, (Washington: National Defense University, Nisan 1994), 42.

²² Sara Saidi, "Iran in Africa: Ideology comes at the expense of diplomacy and business," *The Africa Report*, 7 Ocak 2021, <https://www.theafricareport.com/57225/iran-in-africa-ideology-comes-at-the-expense-of-diplomacy-and-business/>.

lantısızlar Hareketi'ne katıldığı ve kendisini o zamanlar batı emperyalizmine karşı savaşı ve ezilenlerin bir savunucusu olarak sunmaya çalıştığı 1979 devrimi ile daha da derinleşti. 1979'dan bu yana İran'ın Afrika kıtasındaki varlığı Amerikan karşıtlığı ve Şii mezhebini yayma bu süreçte bölge ülkeleriyle ekonomik ve siyasi ilişkileri geliştirme çabaları üzerine inşa edilmiştir.²³ Zaman içerisinde Tahran yönetimi özellikle elçilikler ve kültür müsteşarlıkları kanalıyla Afrikalı öğrencilere İran üniversiteleri ve Şii havzalarında okumaları için burs imkanı sağlamış²⁴ ve bu politikasıyla bir yumuşak güç unsuru oluşturarak uzun vadeli ikili ilişkilerin başlamasına zemin hazırlamıştır. Toplumsal ve kültürel girişimlerinin yanı sıra bugün itibarıyla 30'dan fazla ülkede elçiliği bulunan İran, ticari anlamda da Afrika ülkeleriyle yakın ilişkiler kurmaya çalışmakta ve bu minvalde Afrika'da çok sayıda ticari fuar düzenlemektedir.²⁵ İran Afrika'da Şiileştirme faaliyetlerini Afrika'da Lübnanlı göçmenler, İran elçilikleri ve kültür Müsteşarlıkları, Irak, Suriye ve Lübnanlı Şii tüccarlar ve eğitimciler üzerinden yürütmektedir. Bu ülkeler arasında Fas, Cezayir, Tunus, Libya, Mısır, Sudan, Senegal, Nijerya, Mali, Burkino Faso, Komor İslam Cumhuriyeti, Somali, Kenya, Uganda, Benin, Fildişi Sahilleri, Kamerun, Tanzania, Gana, Güney Afrika Cumhuriyeti gibi ülkeler bulunmaktadır.²⁶ Bu ülkelerden Senegal, Nijerya, Gana, Fas, Cezayir ve Tunus gibi ülkeler diğer ülkelere göre daha fazla dikkat

²³ Jeffrey A. Lefebvre, "Iran's Scramble for Sub-Saharan Africa," *Insight Turkey* 21, 1 (2019 Kış): 133-150.

²⁴ Jafar Ghannad-Bashi, "Why Iran Must Attach Importance to Africa?," *Analysis of Iran Review*, 3 Ağustos 2016, <http://www.iranreview.org/content/Documents/Why-Iran-Must-Attach-Importance-to-Africa-.htm>.

²⁵ Ashraf Shazly, "Eritria: Another Venue for the Iran-Israil Rivalry," *Stratfor Worldview Assessments*, (11 Aralık 2012): 1.

²⁶ Alex Mc.Anenny, "A Tutorial Overview of Iran's Strategic Influence in Africa," *Center for Security Policy*, 2014, <https://www.centerforsecuritypolicy.org/wp-content/uploads/2015/01/Iran-in-Africa.pdf>.

çekmektedir.²⁷ Bu makalede İran İslam Cumhuriyeti'nin Fas, Tunus ve Cezayir'deki Şiilik üzerinden yürüttüğü faaliyetler ele alınacaktır.

3. Afrika'daki Şiileştirme Faaliyetleri Aktörleri

3.1. Lübnanlı Göçmenler

19'uncu yy. sonlarına doğru özellikle Hristiyanlar olmak üzere Lübnanlı göçmenler Osmanlı ordusunda zorunlu askerlik yapmamak veya iş aramak maksadıyla Afrika'ya göç etmeye başlamıştır. Lübnanlı göçmenler arasındaki birçok Şii mezhebini benimsemiş kişiler göç ettikleri Afrika ülkelerinde zaman içerisinde Şiilik faaliyetlerine de yönelmişlerdir.²⁸ Örneğin, Fildişi Sahillerindeki Şii Hareketi İran'ın desteklediği en güçlü gruplardan birisi olmakla birlikte bu faaliyetlerini Lübnan'dan zamanından göçmüş Lübnanlı topluluklar eliyle yürütülmektedir.²⁹ Bununla birlikte İran için önemli bir ekonomik pazar olan Komor Adaları'nda Abdullah Sambi'nin devlet başkanı seçilmesinden sonra faaliyetlerine hız veren Şiiler Lübnan Hizbullah'ına yakın iş insanları ile ekonomik alanda faaliyetlerini yürütmeye başlamıştır.³⁰

3.2. İran Elçilikleri ve Kültür Müsteşarlıkları

İran elçiliklerinin buldukları ülkelerde ilk olarak Şiiliğe karşı şüphe duyan insanları hedef alan bazı dergi ve kitap dağıtımına yöneldiği bilinmektedir. Afrikalı öğrencilere İran üniversitelerinde ve

²⁷ Sünni kesim çoğunluğu oluştursa da Nijerya, Senegal, Gana, Uganda, Mali, Tanzanya gibi ülkelerde Şiilik de ön plana çıkmaktadır.

²⁸ Ayrıntılar için bkz: Orhan Karaoğlu, Teopower Olarak Şiilik ve İran Dış Politikası, (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2021).

²⁹ Ğerevi Yusufi ve Muhammed Hadi, "Gozareş Ez Yek Sefer-e Tebliğati Veziyet-e Şiiyan-e Sahel-i Aj," *Mecelle-i Marefet*, no. 52 (1381): 111-112.

³⁰ J. Peter Pham, "Iran's ties to Africa," *The Jerusalem Strategic Tribune*, Şubat 2022, <https://jstribune.com/pham-irans-ties-to-africa/> .

Şii havzalarda okumaları için burslar sağlanmaktadır. Bu öğrencilerin büyük kesimi Şii mezhebini benimseyerek ülkelerine geri döndüklerinde İran adına Şiilik faaliyetlerine liderlik etmektedirler. 1990'lı yıllardan beri İran elçilikleri ve kültür müsteşarlıkları faaliyetlerini hızlandırmışlar ve Afrika'daki Lübnanlı topluluklar ve Şiileşmiş kesimlere sahip çıkmaya başlayarak bu kişilere kurumlar kurmuşlardır. İran'ın Afrika'da Şiileştirme stratejisi çerçevesinde o dönemin Cumhurbaşkanı Haşim Rafsancani sonrasında Hatemi ve Ahmedinejad çeşitli Afrika ülkelerine sık sık ziyaretlerde bulunmuşlardır. Bu ziyaretlerde askeri üstlerin açılması, ticari ve siyasi ilişkilerin güçlendirilmesi, petrol rafineleri ve fabrikaların kurulması gibi farklı alanlarda yatırımlar yapılmıştır.³¹ İran'ın bu ekonomik hamleleri Afrika'da Şiiliği yayma çalışmalarını da daha güçlü bir şekilde sürdürmesine zemin hazırlamıştır. Bir önceki İran Cumhurbaşkanı Hasan Ruhani döneminde de İran'ın bu politikası devam etmiştir.

3.3. Lübnan, Irak ve Suriyeli Şii Tüccarlar ve Eğitimciler

1980'li yıllardan itibaren Iraklı eğitimciler sonrasında Suriye ve Lübnanlı eğitimciler Libya ve Cezayir gibi ülkelere çalışmak ve ticaret yapmak için göç etmişlerdir. Söz konusu bu göçmenler arasında Şii mezhebine bağlı kişiler buldukları ülkelerde Şiiliğin yayılması için de faaliyetlerde bulunmuşlardır.³² Bu bağlamda en dikkat çeken ülke Nijerya'dır. 1940'lı yıllardan beri Lübnanlı Şii tüccarlar aracılığıyla ülkede Şii mezhebi tanınmaya başlanmıştır. 1979 İran İslam Devrimi sonrasında Şiilik faaliyetleri hızlanmış ve İran'ın destek verdiği Şii din adamı Ayetullah İbrahim El Zekzaki liderliğindeki İslami Cemaat isimli örgüt üzerinden ülkede Şiileştirme faaliyetleri sürdürülmüştür. İran üniversiteleri ve enstitüleri burslu olarak Nijeryalı öğrencileri

³¹ Ahmed Bahşi, "İran ve Afriga-ye Cunubi."

³² J. Peter Pham, "Iran's ties to Africa."

kabul etmekte ve bu öğrencileri Kum ve Necef'teki Şii havzalarda eğitmektedir.³³

4. İran'ın Şiilik Faaliyetinde Öne Çıkan Ülkeler

4.1. Fas

Fas'taki Şiilik faaliyetleri geçmiş dönemde İran tarafından finanse edilen Lübnan merkezli yayınların ülkede dağıtılması ile yayılmıştır.³⁴ Günümüzde ise özellikle internet vasıtasıyla yeni taraftar kazanma cihetine gidilmektedir. Şii imamların gerçekleştirdiği ve yürüttüğü toplantılarda Faslı gençleri devşirmeye çalışmışlardır. Mart 2014'te İssam El Hassani liderliğinde "El Hat El Rissali (habercinin çizgisi) Eğitim ve Yayın" isimli Şii bir dernek kurulmuştur. Fas'taki Şiilerin lideri olarak kabul edilen Hassani halen "Ressali" adlı internet sitesini de yönetmektedir.³⁵ Halihazırda Fas Şiiileri bilhassa Tanca şehrinde toplanmış olup Kazablanka, Rabat, Marakeş, Meknes ve Fes gibi şehirlerde de Şii nüfus bulunmaktadır.³⁶ Tanca şehrinde Şiileşmiş bir grup Fas vatandaşı tarafından "İmam Muhammed Şirazi Heyeti" isminde bir yapı oluşturulmuştur.³⁷ Bu grup Kuveyt asıllı Şii

³³ Ayrıntılar için bkz: Orhan Karaoğlu, *Teopower Olarak Şiilik ve İran Dış Politikası* (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2021).

³⁴ Jafar Ghannad-Bashi, "Why Iran Must Attach."

³⁵ "Negahi be Vez'iyet-i Şiiyan-e Merakeş," Shia News, 29 Ordebeheşt 1395, <https://www.shianews.com/fa/news/118524/%D9%86%DA%AF%D8%A7%D9%87%DB%8C-%D8%A8%D9%87-%D9%88%D8%B6%D8%B9%DB%8C%D8%AA-%D8%B4%DB%8C%D8%B9%DB%8C%D8%A7%D9%86-%D9%85%D8%B1%D8%A7%DA%A9%D8%B4>.

³⁶ "Padişahi-yi Merakeş," Shia Atlas, Son erişim tarihi: 17 Haziran 2022, <https://shiaatlas.com/country/%D9%BE%D8%A7%D8%AF%D8%B4%D8%A7%D9%87%DB%8C-%D9%85%D8%B1%D8%A7%DA%A9%D8%B4/>.

³⁷ "İslam ve Teşeyyu der Merakeş," Shia Africa, Son erişim tarihi: 15 Temmuz 2018, <http://www.shiafrica.com/archive/1817/%D8%A7%D8%B3%D9%84%D>

din adamı Yasir El Habib'in görüşlerini savunmaktadır. El Habib Sünnileri açıkça kafirlikle suçlayarak radikal görüşleri kendisine bağlı "Fadak" isimli TV kanalında yayınlar yapmaktadır.³⁸ Fas'ta İran'a sempati duyan bazı oluşumlar da mevcuttur. El Şebibe El İslamiyye Hareketi, Enver El Mevedde Derneği bu oluşumlardandır. El Şebibe El İslamiyye Hareketi Abdülkerim Muti liderliğindeki bir oluşumdur. 1981'de bu hareketten ayrılan ve "Cund El İslam" ismiyle ortaya çıkan bir grup kendisini El İhtiyar El İslami adıyla duyurarak İran İslam Devrimi'nden etkilenmiş kesimlerin ve faaliyetlerin merkezi haline gelmiştir. Bu hareketten birçok Şii mezhebine yönelen bireyler çıktığı ifade edilmektedir. Enver El Mevedde Derneği, El İhtiyar El İslami eski üyesi İsam Ahmedian ile Yunus Şerifi tarafından oluşturulmuştur. Kuruluşundan hemen sonra yayın çizgisi Şiilikle sınırlı olan Ru'ya El-Muasıra isimli haftalık bir gazete çıkarmıştır.³⁹ Ayrıca Rabat, Meknes, Tanca ve Sale bölgelerinden pek çok merkezde Şiilik faaliyetleri yürütüldüğü belirtilmektedir. Kasablanka kitap fuarında da söz konusu bu oluşumlar tarafından Şii eserlerin dağıtımı ve propagandasının yapıldığı Fas genelinde, kesin olmamakla birlikte yaklaşık olarak 300.000 Şii nüfus olduğu tahmin edilmektedir.⁴⁰ Bununla birlikte uzun zamandır Belçika'da yaşayan Faslı vatandaşların Şiileştirme faaliyetlerinin etkisi altında olduğu birçok sayıda gurbetçi Faslının Avrupa'da mezhep değiştirerek Şiileştiği de ifade edilmektedir. Belçika'da Faslıların yönetiminde olduğu Şii Ehl-i Beyt Kültür Merkezi, Beyrut Kütüphanesi, El Hadi Fas Derneği, Rahman Camisi, Sani El Sakaleyn Teşkilatı, Reza Hüseyiniyesi, El

[8%A7%D9%85-%D9%88-%D8%AA%D8%B4%DB%8C%D8%B9-%D8%AF%D8%B1-%D9%85%D8%B1%D8%A7%DA%A9%D8%B4.](https://fadak.tv/programs)

³⁸ Yasir el-Habib'in yaptığı programlar ile ilgili daha fazla bilgi için bkz: <https://fadak.tv/programs>.

³⁹ Muhammed Dehgani vd., "Seyr-i Tarihi-yi Teşeyyu der Merakeş," *Fesname-yi İlmi-Pejuheşi Mutalaat-e Tarih-i Cehan-e Eslam* 5, Şomare, 10 (Payiz ve Zemestan 2018): 104-106.

⁴⁰ "Negahi be Vez'iyet-i Şiiyan-e Merakeş."

Hadi Hüseyneyesi de faaliyetlerini yürütmektedir.⁴¹ Fas'ta öne çıkan Şii şahsiyetler arasında Seyyid İdris Hani, Nureleddin Haşimi, Seyyid İmad Ahmediyan, Abdul'ani Abduni ve Hasan İğeyri dikkat çekmektedir. Özellikle Fas'taki Şiiler için ön plana çıkan ve 1967 doğumlu olan Seyyid İdris Hani, İdris El Hüseyni olarak da bilinmektedir. İdris El Hüseyni Suriye'de eğitimini tamamlamış ve Şiileştikten sonra Şam'daki havzada eğitim almak için Suriye'ye gitmiştir. Şii merci Muhammed Taki El Müderrisi eliyle 1990'lı yıllarda Şii din adamı elbisesi giydirilmiştir.⁴²

4.2. Cezayir

Cezayir, İran İslam Cumhuriyeti'ni Cezayir muhalefet grubu İslami Kurtuluş Cephesi'ni desteklemekle suçladıktan sonra 1993 yılında diplomatik bağlarını koparmıştı. İran suçlamaları reddetmesine rağmen iki ülke Eylül 2000'e kadar resmi ilişkilere devam etmemiştir. İlişkilerin yeniden başlamasının ardından, çok taraflı ve ikili işbirliği anlaşmaları ve üst düzey devlet ziyaretleri yoluyla ekonomik ve diplomatik bağlar hızla artmıştır. 2004 yılında Cezayir Cumhurbaşkanı Abdelaziz Bouteflika ile yaptığı görüşmenin ardından dönemin İran Savunma Bakanı Ali Shamkhani, iki ülke arasındaki ekonomik, siyasi ve kültürel ilişkilerin iyileştirilmesi sonucunda askeri ve savunma iş birliğinin arttığını söylemiştir.⁴³ İlk defa 2006 yılında Ce-

⁴¹ “Şiiyan der Beljik ne-mitevanend ez Emam Humeyni Çizi Beguyend,” Jamaran, 04 Behmen 1392, <https://www.jamaran.news/اخبار-بخش-15/27961-در-شيعيان-بگويند-چيزي-خميني-امام-از-توانند-نمي-بلژيک>.

⁴² “İslam ve Teşeyyu der Merakeş...”

⁴³ Raziye Fermani, “Berresi-yi Revabet-e Siyasi-yi İran ba el-Cezayir ez Zeman-e İstiklal-e el-Cezayir ta Eknun,” *Şişşomin Hemayeş-e Milli Pejuheşha-ye Nevin der Hoze-ye Ulum-e Ansani ve Mutalaat-e İctimai-yi İran*, (1399): 1-3.

zayir'in Ayn Temuşent vilayetinde yüzlerce Şii, aşure törenleri yaparak varlıklarını açıkça ortaya koymuşlardır.⁴⁴ İran ve Şii örgütler zamanı Cezayirli aktivist, yazar Enver Malik bu konu hakkında kapsamlı bilgiler içeren makaleler kaleme almaktadır. 48 ili kapsayan araştırmaya göre Cezayir'de çoğunluğu tanınmış ve eğitilmiş mensubu 1700 civarında Şiileşmiş Cezayir vatandaşı bulunmaktadır. Şiiler, ülkenin batısında daha çok Berberi ve El Şaviye toplumunda yoğunlaşmıştır. Yine çeşitli Berberi toplulukları arasında da Şiiliğe geçişi kolaylaştıracak etmenlerin bulunduğu kaydedilmektedir. Sanal ortamda Cezayir Şiileri ismiyle Berberice hazırlanmış ülkedeki genel Şii Stratejisini ortaya koyan yayınlar mevcuttur.⁴⁵ Çalışmaların Cezayirli yerlilerce yürütülmesi sebebiyle Cezayir yönetimi bu grupların arkasında başka ülkelerin bulunduğu yönünde suçlamalar yapmamaktadır. Ama açık kaynaklara yansıyan birçok veride İran'ın bu gruplara maddi destek sağladığı da belirtilmektedir.⁴⁶ Şiileşen Cezayirli dergiler ve kitapların basımı ve dağıtımıyla yakından ve yoğun bir şekilde ilgilenmektedir. Bu çerçevede "Mir'at El Envar, Mişkât El Esrar, El Askeri Tefsiri, El Seade lil Horosani Tefsiri, Mecma El Beyan" gibi kitaplar piyasada satılmakta ve çeşitli cami-mescitlerde bu kitaplar dağıtılmaktadır.

Şiiler Cezayir'in doğusunda yer alan Biskra Vilayetine bağlı Beni Halid ilçesinde Halid Bin Sinan El Abbasi Camii'ni kullanmaktadır. Ehl-i Beyt'e nispet edilen Abdurrahman Bin Halife isimli şahsın kabrinin bulunduğu iddiası üzerinden burada faaliyetlerini yoğunlaştırmıştır.⁴⁷ Tebesa iline bağlı El Şeria bölgesi ile Batna vilayeti de Şii yayılcılığında önde gelmektedir. Cezayirli Şiileri resmi ya da aleni

⁴⁴ "Pejuheş-i Khandeni ez Vaz'iyet ve Ayende-yi Teşeyyü der el-Cezayir," Shia News, 19 Aban 1398, <https://www.jamaran.news/اخبار-بخش-15/27961-در-شیعیان-بگویند-چیزی-خمینی-امام-از-خوانند-نمی-بلزیک>

⁴⁵ "Şiiyan-e el-Cezayir," *Kalbasi.ir*, 15 Tir 1400, <https://kalbasi.ir/الجزایر-شیعیان>

⁴⁶ Raziye Fermani, "Berresi-yi Revabet-e Siyasi-yi İran ba el-Cezayir," 1-3.

⁴⁷ "Pejuheş-i Khandeni ez Vaz'iyet ve Ayende-yi Teşeyyü der el-Cezayir."

temsil eden herhangi bir platform, cami, hüseyniye veya gazete bulunmamaktadır. Ülkedeki Şiiler bu sebeple genelde kültürel faaliyetler çatısı altında bu hizmetleri vermektedirler.⁴⁸ Bu da Şii faaliyetlerin ülkedeki faaliyetlerinin takibini zorlaştırmaktadır. Cezayir'de Şiileşmiş şahsiyetleri arasında Raşid Bin İsa dikkat çekmektedir. 1974 Sorbonne Üniversitesi mezunu olup Fransa'da yaşamaktadır. Eğitim uzmanı olarak anılan ve Şiileştirme faaliyetlerinde ismi sıklıkta zikredilen bir isimdir. Cezayirli Şiilerin manevi babası olarak görülen İsa vasıtasıyla yüzlerce Fransız Müslümanın Şii mezhebine geçtiği belirtilmektedir. Bu kişinin İran, Lübnan Hizbullah'ı ile Necef ve Kum'daki Şii merciler ile irtibatı olduğu da kaydedilmektedir.⁴⁹

4.3. Tunus

İran Tunus'ta, ilk olarak Şii merci Muhammed Bakır Sadr'ın Şiilik propagandası ve Şiileştirme faaliyetleri ile etkin olmaya başlamıştır. 1980 yılındaki İran-İrak Savaşı ve devrimin yayılması stratejisi sebebiyle El Müslimin El Sairin fi El Hat El İmam (İmam Humeyni Çizgisinde Yürüyenler) akımı ortaya çıkmıştır. İran yanlısı bu grup Ehl-i Beyt Kurumu çatısı altında faaliyetler yürütmüştür. Tunus'ta Nahda/İhvan'ın 1990'lı yıllarla beraber gücünün azaltılması üzerine Şiiler daha rahat hareket ederek ülkede yayılmaya ve hatta devlet kurumlarına girmeye başlamıştır. Bu dönemde İran-Tunus ilişkileri güçlenmeye başlarken iki ülke arasında karşılıklı ziyaretler artmıştır.⁵⁰

Tunus'ta Şiiliği benimsemiş önemli şahıslar arasında Muhammed El Ticani El Semavi ve Mübarek bin Muhammed Bin Salih Badaeş gibi

⁴⁸ “Şiiyan-e el-Cezayir der Goftegu ba Şeyh Fazil Ahmed Riyal,” *Mahname-yi Akhbar-e Şiiyan*, No. 40 (Esfend 1378): 9-13, <https://www.magiran.com/paper/596454>.

⁴⁹ “Raşid bin İsa ile Cezayir Üzerine Söyleşi,” *Haksöz Dergisi* 17, Ağustos 1992, <https://www.haksozhaber.net/okul/cezayir-uzerine-253yy.htm>.

⁵⁰ Ruhengiz Taheri, “Revabet-i İran ve Tunus der Gozar-e Zeman,” *Mahname-yi Kitab-e Ulum-e Ectemai* 15, (Khordad 1388): 86-87.

isimler yer almaktadır. Bu isimlerin Tunus devleti ile de yakın bağları mevcut olduğu belirtilmektedir.⁵¹ Kum şehrindeki Şii havzalarda da yüzlerce Tunuslu gencin olduğu iddia edilmektedir. Ayrıca kültürel ve kamu diplomasisi çalışmaları yapan Tunus Beyt El Hikme isimli kuruluşun faaliyetlerine İranlı akademisyen ve düşünürler katılmıştır. İmadettin El Hamruni, Gabes şehrindeki Ehl-i Beyt Kültür Derneği başkanıdır. Milli Uzlaşma Grubu'nun ortaya çıkması için mücadele etmiştir. İran'a bağlı olduklarını reddeden Hamruni, yerli ve Tunuslu Şii olduklarını ifade etmiştir. Mübarek Bin Muhammed Bin Salih Badaeş, Raşid Gannuşi önderliğindeki Tunus İhvanına katılmış, Gannuşi ile birlikte İslami Cemaat'ı kurmuştur. Sonralarında Sufi tarikatlarına dahil olmuş ve 1980'lerde İran İslam Devrim'inin de etkisiyle Şiiliğe geçmiştir.⁵² Şakir El Şarki de İran Elçiliği'ne bağlı kültür dairelerinde çalışmış, 20 yıl boyunca Tunus'ta yoğun bir şekilde Şiiliğin ve İran Devrimi'nin yayılması için faaliyetlerde bulunmuştur.

5. Sonuç

Küresel ve bölgesel aktörler günümüzde yeni bir jeopolitik kargaşa ve rekabet yaşarken, Afrika bir ticaret ortağı ve yatırım hedefi olarak küresel zorlukların üstesinden gelmek için mücadele eden bir yer, aynı zamanda dış aktörlerin askeri ve stratejik güçlerini gösterecekleri bir arena olarak önem kazanmaktadır. Küresel aktörlerin Afrika'da yer alması bölgesel güçlerin de Afrika üzerinde siyaset geliştirmelerine olanak sunmuştur. Bu bakımdan bölgesel bir güç olan İran'ın Afrika özelinde de Kuzey Afrika'daki faaliyetleri özellikle de Şiileştirme siyaseti diğer rakiplerine göre daha dikkat çekici olmuştur.

İran, Afrika'da Şiileştirme çalışmalarını Afrika'da bulunan Lübnanlı göçmenler, İran elçilikleri ve kültür Müsteşarlıkları, Irak, Suriye ve

⁵¹ “Gerayeş-i Hezaran Tunusi be Mezheb-i Teşeyyu,” *Irdiplomacy*, 29 Khordad 1391, <http://irdiplomacy.ir/fa/news/1902879/تشيع-مذهب-به-تونسی-هزاران-گرایش>

⁵² Ruhullah Portaleb, “Teşeyyu der Tunus,” *Mecelle-i Maaref* 99, Mehr ve Aban 1392, <https://hawzah.net/fa/Magazine/View/5211/7626/95250/تونس-در-تشيع>

Lübnanlı Şii tüccarlar ve eğitimciler üzerinden sürdürmektedir. 1990 yıllardan beri kıtada bulunan İran elçilikleri ve kültür müsteşarlıkları faaliyetlerini hızlandırmışlar ve Afrika'daki Lübnanlı topluluklar ve Şiileşmiş kesimlere sahip çıkmaya başlayarak bu kişilere kurumlar inşa ettirmişlerdir. İran'ın Afrika'da Şiileştirme stratejisi çerçevesinde o dönemin Cumhurbaşkanı Haşim Rafsancani, sonrasında Hatemi ve Ahmedinejad çeşitli Afrika ülkelerine sık sık ziyaretlerde bulunmuşlardır

İran diplomatik, siyasi, dini-mezhebi, güvenlik, denizcilik, ticari ve kültürel alışverişler yoluyla Afrika'da parça parça nüfuz inşa etmeye çalışmaktadır. Fakat dini-mezhebi nüfuzu daha dikkat çekici ve diğerlerinden daha uzun vadeli etkileri olması açısından önemlidir. İran'ın kıtaya yönelik politikası tarihsel olarak çıkar ve devrimci dünya görüşünü ihraç etme dürtüleri tarafından yönlendirildi. Bununla birlikte kıtadaki devlet, devlet altı ve devlet dışı siyasi ve dini aktörlerle ortaklıklar kurarak yaptırımlar ve tecritle mücadele ihtiyacına yanıt olarak Afrika ile ilişkilerini geliştirmek istemiştir.

Tahran'ın Afrika'daki nüfuzunu genişletmedeki bir diğer amacı da son yıllarda kıtada aktif hale gelen İsrail, Suudi Arabistan ve Türkiye gibi bölgesel rakipleri ile rekabet etmek istemesidir. Bu amaçla, İslam Cumhuriyeti ideolojik potansiyelini Afrika devleti ve devlet dışı aktörler arasında kullanmaya çalışmaktadır. İslam'ın ve özellikle Şii dünya görüşünün kendisine kıtadaki etkisini artırma şansı vereceğini ummaktadır. Bu bağlamda İran, İbrahim Reisi yönetimi altında da muhtemelen bu politikasını sürdürecektir ve güçlendirme çaba içerisine girerek Nijerya, Senegal, Fas, Tunus Cezayir ve Tanzanya'ya odaklanmaya devam edecektir. Ayrıca, İran'ın jeopolitik yöneliminin ana itici güçlerinden biri, halkların veya hükümetlerin Batı ile hâlihazırda kültürel sömürgecilik içinde olduğu ülkeleri etkilemektir. Afrika'nın bazı bölgelerindeki sömürgecilik karşıtı duyarlılık İran'ın ve bazı Afrika ülkelerinin ortak bir perspektife ulaşmasının önünü açabilir ve bu da İran'ın bölgedeki rolünü genişletmesine imkan sağlayabilir.

İran bu stratejisini Afrika için de uygulamaya koymuş özellikle Afrika'da Nijerya, Senegal, Gana, Tunus, Cezayir, Fas gibi Müslümanların yaşadığı ülkelerde Şiiliği yaymak ve Şiileştirmek için Dini Diplomasi faaliyetlerini yürütmektedir. Bu bağlamda Şiiliğin yalnızca toplumlar için dini/uhrevi bir unsur olmasının da ötesinde, İran devleti için “stratejik bir referans kaynağı” olduğunu düşünmekteyiz.

Bu noktada İran'ın amacı, Tahran yönetimine müzahir gruplar yaratarak hem mezhepsel nüfuzunu artırmak hem de dış politika bağlamında ulusal çıkarlarını korumak istemektedir. Bu bakımdan Şiilik odaklı Dini Diplomasisi, İran devleti için salt bir dış politika aracından ibaret olmayıp teo-politik, jeopolitik ve reel politik unsurlar barındıran melez bir strateji için önemli bir referans kaynağı olduğu düşünülmektedir. İran bu önemli kıtada hem siyasi hem de dini-mezhebi alanda Dini Diplomasisi faaliyetleri yürüterek bölgede etkili olmak isteyen diğer bölgesel ve küresel aktörlerden ayrılmak istemektedir.

KAYNAKÇA

Bahşi, Ahmed. “İran ve Afriga-ye Cunubi: Seyr-i Tehavvul-e Revabet-i du Canebe ve Zerfiyet Senci-yi Ayende.” *Mecelle-i Revabet-i Harici*, no. 22 (1393): 181-213.

Chubin, Shahram. “Iran’s Strategic Aims and Constraints.” *Iran’s Strategic Intentions and Capabilities* içinde, Ed. Patrick Clawson, 65-92. Washington: National Defense University, 1994.

Dehgani, Muhammed vd. “Seyr-i Tarihi-yi Teşeyyu der Merakeş.” *Fesname-yi İlmi-Pejuheşi Mutalaat-e Tarih-i Cehan-e Eslam* 5, Şomare, 10, (Payız ve Zemestan 2018):101-120.

Eşrefi, Ekber ve Silab, Kuddusi Alizade. “Velayet-i Mutleqe’i Fakih der Endişe-yi Siyasi-yi Ayetullah Hamaney.” *Pejuheşname-i İnkılab-e Eslami*, Şomare, 21, (Zemestan 1395): 23-50.

Ferati, Abdul Vahap. “Mefhum-e Hukümet-e İslami ve Cumhuri-yi İslami ez Didgah-e İmam Humeyni.” *Mecelle-i Ulum-e Siyasi*, Şomare, 5 (Tabestan 1378): 221-243.

Fermani, Raziye. “Berresi-yi Revabet-e Siyasiye İran Ba El- Cezayir ez Zeman-e İstklal-e El-Cezayir ta Eknun.” *Şişşomin Hemayeş-e Milli Pejuheşha-ye Nevin der Hoze-ye Ulum-e Ensani ve Mutalaat-e İçtimai-yi İran*, (1399): 1-19.

Ğerevi, Yusufi ve Hadi, Muhammed. “Gozareş Ez Yek Sefer-e Tebliğati Veziyet-e Şiiyan-e Sahel-i Aj.” *Mecelle-i Marefet*, Şomare, 52, (1381): 111-112.

Heibach Jens, “Sub-Saharan Africa: A Theater for Middle East Power Struggles”, *Middle East Policy*, (Eylül 2020): 69-80. <https://doi.org/10.1111/mepo.12495>.

Humeyni, Ruhullah Musevi. “*Velayet-i Fakih*.” Hukümet-i İslami. Tahran, Tenzim ve Neşr-i Asar-i İmam Humeyni, 1356.

İbrahimi, Şehrüz ve Fehimi, Fateme. “Diplomasi-ye Ferheng-i Cumhuri-yi Eslami-yi İran der Garb-e Afrika.” *Mecelle-i Mutalaat-e Afrika*, Şomare, 22, (Payız ve Zemestan 1389): 207-232.

Karaoğlu, Orhan. *Teopower Olarak Şiilik ve İran Dış Politikası*. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2021.

Lefebvre, Jeffrey A. “Iran’s Scramble for Sub-Saharan Africa.” *Insight Turkey* 21, no.1, (2019): 133-150.

Mousavi, Hamed ve Naeni, Amin. “Iran and Russia Pivot to the East: Was It U.S. Pressure?.” *Middle East Policy*, (Ekim 2019): 107-122. <https://doi.org/10.1111/mepo.12441>.

Onat, Hasan. “Bilgi, Bilim ve Yöntem” İslam Bilimlerinde Yöntem, ed. Halis Albayrak, Ankara Üniversitesi Uzaktan Eğitim Yayınları, 2005.

Reşadeti, Muhammed Mehdi. “Hukumeti Mubteni ber Nezeriye-yi Velayet-i Fakih ez Menzer-i İmam Humeyni.” *Feslname-i Din ve Siyaset*, Şomare, 13-14, (Payız 1386): 3-19.

Sayebani, Ali Rıza ve Salari, Eminullah. “Berresi-ye Cayegah-e Rehberi ez Menzer Hukumet-e İslami ve Kanun-e Esasi.” *Mahname-i Pejuheş-e Milel*, Şomare, 15 (1395): 103-115.

Seeberg, Peter. “İran Devrimi, 1977-1979: Etkileşim ve Dönüşüm.” *Doğu Batı Dergisi*, sayı. 79, (2016): 183-201.

Shazly, Ashraf. “Eritria: Another Venue for the Iran-İsrail Rivalry.” *Stratfor Worldview Assessments*, (11 Aralık 2012).

Şirvedî, Murtaza vd. “Goftemanha-ye Mukavemet (Şii) ve Tasir-i an ber Nezm-i Emniyeti-yi Hegemonik-e Garb-i Asya der Muvacehe ba Goftemanha-ye Selefî ve Ehvani.” *Pejuheşname-i Siyasi-ye Cihan İslam* 10, Şomare, 1, (Bahar 1399): 219-239.

Sönmez, Kutlu. “İslam Mezhepleri Tarihinde Usul Problemi”, İslami Bilimlerde Metodoloji/Usul Meselesi 1, İslami İlimler Araştırma Vakfı Yayınları, İstanbul, 2005.

Taheri, Ruhengiz. “Revabet-i İran ve Tunus der Gozar-e Zeman.” *Mahname-yi Ketab-e Ulum-e Ectemai* 15, (Khordad 1388): 86-89.

Verei, Seyid Cevad. “Resmiyyet-i Mezheb-e Şia der Kanun-e Esasi-yi Cumhuri-yi İslami-yi İran.” *Feslname-i İlmi Pejuheş-i Şia Şinasi*, Şomare, 48 (Zemestan 1393): 37-74.

İnternet Kaynakları

DEİK. “Afrika Bilgi Notu.” *Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, (Ekim 2021): 4.

Ghannad-Bashi, Jafar. “Why Iran Must Attach Importance to Africa?” *Analysis of Iran Review*, 3 Ağustos 2016. <http://www.iranreview.org/content/Documents/Why-Iran-Must-Attach-Importance-to-Africa-.htm>.

Gürsoy, Cevat Rüştü. “Afrika; Yeryüzünün Asya’dan Sonra İkinci Büyük Kıtası.” *TDV İslam Ansiklopedisi*, cilt.1, (1988). <https://islamansiklopedisi.org.tr/afrika>.

Haksöz Dergisi. “Raşid bin İsa ile Cezayir Üzerine Söyleşi.” sayı. 17, Ağustos 1992. Son erişim tarihi: 17 Haziran 2022. <https://www.haksozhaber.net/okul/cezayir-uzerine-253yy.htm>.

Jamaran. “Şiiyan der Beljik ne-mitevanend ez Emam Humeyni Çizi Beguyend.” 4 Behmen 1392, Son erişim tarihi: 17 Haziran 2022. <https://www.jamaran.news/بگويند-چيزي-خميني-امام-از-توانند-نمي-بلژيك-در-شييعان-15/27961-اخبار-بخش>

Kalbasi.ir. “Şiiyan-e el-Cezayir.” 15 Tir 1400, Son erişim tarihi: 17 Haziran 2022. <https://kalbasi.ir/%D8%B4%DB%8C%D8%B9%DB%8C%D8%A7%D9%86%D8%A7%D9%84%D8%AC%D8%B2%D8%A7%DB%8C%D8%B1/>.

Mahname-yi Akhbar-e Şiiyan. “Şiiyan-e el-Cezayir der Goftegu ba Şeyh Fazil Ahmed Riyal.” no. 40, (Esfend 1378): 9-13, <https://www.magiran.com/paper/596454>.

McAnenny, Alex. “A Tutorial Overview of Iran’s Strategic Influence in Africa.” *Center for Security Policy*, 2014, <https://www.centerforsecuritypolicy.org/wp-content/uploads/2015/01/Iran-in-Africa.pdf>.

Naeni, Amin. "Iran and Africa: Why Tehran will Boost its Ties with the Continent Under the Raisi Administration." 11 Ağustos 2021. <https://www.mei.edu/publications/iran-and-africa-why-tehran-will-boost-its-ties-continent-under-raisi-administration>.

Nasihi, Mustafa. "Velayet-i Fakih der Kanun-e Esasi." *Hukümet-i İslami*, Son erişim tarihi: 17 Haziran 2022. <https://124.im/Rc6P>.

Pham, J. Peter. "Iran's ties to Africa." *The Jerusalem Strategic Tribune*. Şubat 2022. <https://jstribune.com/pham-irans-ties-to-africa/>.

Portaleb, Ruhullah. "Teşeyyu der Tunus." *Mecelle-i Maaref* 99. Mehr ve Aban 1392. <https://hawzah.net/fa/Magazine/View/5211/7626/95250/%D8%AA%D8%B4%DB%8C%D8%B9-%D8%AF%D8%B1-%D8%AA%D9%88%D9%86%D8%B3>.

Saidi, Sara. "Iran in Africa: Ideology Comes at the Expense of Diplomacy and Business." 7 Ocak 2021. <https://www.theafricareport.com/57225/iran-in-africa-ideology-comes-at-the-expense-of-diplomacy-and-business/>.

Shia Africa. "İslam ve Teşeyyu der Merakeş." 15 Temmuz 2018, Son erişim tarihi: 17 Haziran 2022. <http://www.shiafrica.com/archive/1817/%D8%A7%D8%B3%D9%84%D8%A7%D9%85-%D9%88-%D8%AA%D8%B4%DB%8C%D8%B9-%D8%AF%D8%B1-%D9%85%D8%B1%D8%A7%DA%A9%D8%B4>.

Shia Atlas. "Padişahi-yi Merakeş." Son erişim tarihi: 17 Haziran 2022. <https://shiaatlas.com/country/%D9%BE%D8%A7%D8%AF%D8%B4%D8%A7%D9%87%DB%8C-%D9%85%D8%B1%D8%A7%DA%A9%D8%B4/>.

Shia News. "Negahi be Vez'iyet-i Şiiyan-e Merakeş." 29 Ordebeheşt 1395, Son erişim tarihi: 17 Haziran 2022. <https://www.shia-news.com/fa/news/118524/%D9%86%DA%AF%D8%A7%D9%87%DB%8C-%D8%A8%D9%87-%D9%88%D8%B6%D8%B9%DB%8C%D8%AA->

[%D8%B4%DB%8C%D8%B9%DB%8C%D8%A7%D9%86-%D9%85%D8%B1%D8%A7%DA%A9%D8%B4.](#)

Shia News. “Pejuheş-i Khandeni ez Vaz’iyyet ve Ayende-yi Teşeyyü der el-Cezayir.” 19 Aban 1398, Son erişim tarihi: 17 Haziran 2022.

<https://www.shia->

<news.com/fa/news/173045/%D9%BE%DA%98%D9%88%D9%87%D8%B4->

[%D8%AE%D9%88%D8%A7%D9%86%D8%AF%D9%86%DB%8C-%D8%A7%D8%B2-](#)

[%D9%88%D8%B6%D8%B9%DB%8C%D8%AA-%D9%88-](#)

[%D8%A2%DB%8C%D9%86%D8%AF%D9%87-](#)

[%D8%AA%D8%B4%DB%8C%D8%B9-%D8%AF%D8%B1-](#)

[%D8%A7%D9%84%D8%AC%D8%B2%D8%A7%DB%8C%D8%B1.](#)

Vali, Kazım. “Teşeyyü-i Siyasi Çi est ve İran çe Gune Beraye an Telaş mi Koned?.” *Iran Wire*, 23 Fer verdin 1401, <https://124.im/1BIXV>.